

Русская фонетика в развитии. Фонетические «отцы» и «дети» начала XXI века, ред. М.Л. Каленчук, Р.Ф. Касаткина. – Москва: Языки славянской культуры, 2013. – 460 с.

W Instytucie Języka Rosyjskiego im. W.W. Winogradowa Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie zebrało się grono znakomitych badaczy, którzy od lat zajmują się opracowywaniem problemów fonetyki i fonologii rosyjskiej, prowadząc rozległe studia z fonetyki języka literackiego i dialektów. Wystarczy wymienić nazwiska R.I. Awanesowa, S.S. Wysotskiego czy M.W. Panowa, by mieć wyobrażenie o fonetycznym potencjale badawczym tej placówki oraz o jej znaczeniu i dorobku w drugiej połowie XX wieku. Jednym z najbardziej intensywnie opracowywanych zagadnień badawczych stanowił problem rozwoju systemu fonetycznego, którym były poświęcone dwie publikacje zbiorowe¹ oraz kapitalna pod względem merytorycznym fonetyczna część zbiorowej monografii podsumowującej tendencje rozwojowe języka rosyjskiego w okresie sowieckim².

Potencjał badawczy Instytutu od tego czasu ulegał różnym fluktuacjom (m.in. na skutek represji politycznych po 1968 roku wobec wielu wybitnych badaczy, np. M.W. Panowa), lecz pod koniec ubiegłego stulecia został po części odtworzony i prowadzi intensywne badania w zakresie fonetyki, wydając np. „Проблемы фонетики” (tom 6. ukazał się w 2015 roku), czy organizując cykliczną konferencję o zasięgu międzynarodowym „Фонетика сегодня” (VII Konferencja odbyła się w 2013 roku). Sporo uwagi nadal poświęca się różnym procesom w fonetyce rosyjskiej. Ta właśnie problematyka jest obiektem analizy i interpretacji omawianego w tym miejscu tomu.

Jest to monografia zbiorowa, której poszczególne partie zostały opracowane przez autorów, wymienionych w przedmowie (s. 8), lecz u podstaw zamysłu redakcyjnego prawdopodobnie leżała idea, by stanowiła ona spójną całość omawiającą poszczególne problemy w sposób podporządkowany ogólnym założeniom metodologicznym. Taka kompozycja „zbiorówek” jest charakterystyczna dla rosyjskiej tradycji naukowej i jest widoczna w wielu pracach językoznawczych³. Omawiana publikacja jest kolejną próbą takiego właśnie opisu, chociaż tym ra-

¹ *Развитие фонетики современного русского языка*, Москва: «Наука», 1968; *Развитие фонетики современного русского языка. Фонологические подсистемы*, Москва: «Наука», 1971.

² *Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры*, ред. М.В. Панов, Москва: «Наука», 1968.

³ Np. w pracy *Фонетика современного русского литературного языка...*, w której czasem trudno dociec, kto jest autorem niektórych partii. Istnieje domniemanie, że autorem partii nieprzypisanych określonym osobom jest sam M.W. Panow, który świadomie unikał wysuwania swego autorstwa na pierwszy plan, pragnąc odnieść je do dorobku całego zespołu.

zem osobowość autorów i ich spojrzenie na podejmowane problemy badawcze, jak i sposoby prezentacji materiału badawczego są wyraźnie widoczne.

Zakres badań w tomie jest bardzo rozległy. Dotyczy zarówno fonetyki języka literackiego, jak i dialektalnej, i prezentuje na ogół szczegółowy, czasem wręcz drobiazgowy, opis artykulacji i kształtu akustycznego głosek mający na celu uchwycenie wszelkich możliwych odmian i wariantów wymowy w zależności od różnorodnych czynników i prognozy rozwojowej. Badania celowo są skoncentrowane na obserwacjach żywej mowy ustnej. W niej bowiem i w jej różnorodnych wariantach wymowy dostrzega się załóżki nowych relacji systemowych, a jednym z celów monografii jest opis zmian zachodzących w przeciągu ostatnich kilku dziesięcioleci w fonetyce rosyjskiej, w tym również gwarowej. Sygnalizują to zawarte w podtytule inspirowane powieścią Iwana Turgieniewa „ojcowie” i „dzieci”. Najbardziej jest to widoczne w studium współczesnych relikwów wymowy staromoskiewskiej O.W. Antonowej (s. 163–218). Inne partie również w taki lub inny sposób uwzględniają dynamikę procesów fonetycznych. Wyjątek stanowi rozdz. IV opracowany przez J.W. Szczygiel i S.W. Kodzasowa poświęcony szczegółowym opisom dynamicznych przebiegów akustycznych (tzw. scenariuszy) w strukturze akustycznej spółgłosek szczelinowych i sonornych (s. 372–457). Opis zjawisk fonetycznych w dialektach (rozdz. III, s. 225–371) również jest ukierunkowany na poszukiwanie zmian i innowacji oraz wyjaśnienie genezy zjawiska zwanego akaniem.

Dwa pierwsze rozdziały monografii dotyczą współczesnego rosyjskiego języka literackiego i omawiają transformację systemu podstawowego (rozdz. I, s. 13–103) oraz niektórych podsystemów (rozdz. II, s. 104–224).

Istotnym założeniem metodologicznym przewijającym się przez wszystkie niemal teksty jest teza o zależności konkretnej realizacji fonemów od warunków prozodycznych, a ściślej mówiąc od struktury tematyczno-rematycznej i akcentu frazowego. Uzasadnienia tej tezy, wyróżnienia słabej i mocnej pozycji frazowej oraz ich hierarchii (m.in. postulowanie pozycji supermocnej) jako wyznaczników takiej lub innej realizacji fonemów podjęła się R.F. Kasatkina (s. 13–22), określając ramy metodologiczne wielu zamieszczonych w tomie badań. Istotne jest stwierdzenie, że prominencja akcentowa pozycji mocnej może mieć miejsce nie tylko w remacie (w centrum grupy rematycznej, w fokusie), lecz także w temacie (w topikumie), oraz że może dotyczyć nieakcentowanych części wyrazu (np. przyimków).

Jest też rzeczą oczywistą, że teoretyczne ramy interpretacyjne wyznacza koncepcja fonemu Moskiewskiej Szkoły Fonologicznej przyjęta w tomie *a priori*. W studiach dialektologicznych na nią nakłada się pochodzenie niektórych głosek, np. historyczne rozróżnienie /e/ i /ě/. Taka postawa jest o tyle uzasadniona, że zamieszczone w tomie wyniki badań mają najczęściej charakter obserwacji bezpośredniej, aspekt funkcjonalny (fonologiczny) występuje rzadko.

We wspomnianym rozdziale metodologicznym R.F. Kasatkina omówiła m.in. kompresję fonetyczną. Z jej obserwacji wynika, że istnieją pewne zależności między typem tonalnym akcentu (rosnący vs opadający), a wyrazistością artykulacyjną ciągów fonicznych (im bardziej wyrazisty akcent tonalny, tym mniej prawdopodobna kompresja sekwencji fonetycznej, a opadanie tonu ma minimalną prominencję w porównaniu z tonem rosnącym). W następnym rozdziale badaczka omawia skompresowane formy wyrazów, gdzie powołując się na S.S. Wysotskiego, postuluje zastąpić opozycję „język normatywny” (ros. *кодифицированный литературный язык*) vs „język oficjalny” przeciwstawieniem „mowy przygotowanej” i „mowy spontanicznej”. To zmienia paradygmat badawczy na taki, który preferuje obserwację całego ciągu wypowiedzi, a nie poszczególnych wyrazów. Godna odnotowania jest również teza o probabilistycznej charakterystyce mowy ustnej, znajdującej wyraz w nieprzewidywalnej realizacji ciągów fonicznych i zróżnicowanym stopniu kompresji. Mimo to badaczka stwierdza, że kompresja ma swoje reguły (np. pomija samogłoski akcentowane i spółgłoski „kluczowe”), i przedstawia rejestr jednostek leksykalnych, które najczęściej ulegają kompresji (np. wyrazy częstotliwe czy patronimika, w których mogą być zredukowane również głoski kluczowe), a także wyróżnia /v/ i /j/ jako fonemy najbardziej podatne na kompresję. Dość szczegółowo została omówiona kompresja patronimików, uwzględniająca takie ich parametry, jak gradacja kompresji w zależności od składu fonematycznego, od częstotliwości imion, różnice między formami męskimi a żeńskimi. Kasatkina twierdzi, że ich kompresja tworzy podsystem specyficznych realizacji fonicznych, np. sekwencji [s+č'] i [ky], [gy], [xy]. Dla nauczycieli języka rosyjskiego jako obcego warto polecić stwierdzenie, że wymowa patronimików jest papierkiem lakmusowym kompetencji językowej mówiącego (s. 27). Można jednak mieć pretensję do badaczki, że nie zwróciła uwagi na stadia kompresji tych formacji, np. od [iv^lanəv'ič'] poprzez [iv^lanəič'] aż po [v^lanč'] (*Иванович*), które można by przedstawić w postaci reguł transformacyjnych, i pominęła sprawę sylabotwórczości spółgłosek na niektórych etapach kompresji patronimików (np. [v^lanč']). Fenomen sylabotwórczości konsonantycznej regularny w ustnej formie języka rosyjskiego dotyczy zresztą nie tylko patronimików i wymaga szczegółowego opisu. W omawianym tomie jednak brak jakichkolwiek wzmianek na ten temat.

Teoretyczny wymiar fonologiczny z niewielką ilością materiału faktograficznego ma opracowanie przez M.L. Kalenczuk delimitatywnej funkcji fonemów. Badaczka, biorąc za podstawę różne koncepty interpretacyjne zjawisk fonicznych występujących na stykach jednostek znaczących (m.in. pojęcie *dieremu* M.W. Panowa), postuluje rozróżnienie mocnej i słabej pozycji delimitatywnej, dających odmienne rezultaty. W mocnej (np. przy realizacji /b/ jako [p] w ciągu *дуб огромный*) fonem jest sygnałem pogranicznym, w słabej natomiast fonem

nie pełni tej funkcji, co – zdaniem autorki – rozwiązuje pewne problemy metodologiczne ze stosowaniem innych koncepcji (np. *sandhi*). O ile pojęcie słabych i mocnych pozycji frazowych w studiach fonetycznych jest w tomie prawie stale obecne, to wysuwany przez Kalenczuk koncept nie został wykorzystany.

Inne rozdziały i partie tomu prezentują wyniki studiów nad konkretnymi zagadnieniami fonetycznymi. Opisy przedstawione w rozdz. I. po części wynikają z pracy nad najnowszym słownikiem ortoepicznym języka rosyjskiego⁴, w którym zastosowano zasadę podawania nie jednej formy uważanej za jedyną poprawną, lecz kilku, z których pewne są równorzędnie poprawne, inne dopuszczalne, inne jeszcze określone jako młodsze lub starsze, lecz nie zakazane, aż po gwarowe, niezalecane i zgoła niepoprawne. Podobna zasada została zastosowana w omawianym tomie, w którym zostały przedstawione niektóre zagadnienia współczesnej fonetyki rosyjskiej. Warto jednak stwierdzić, że nie wszystkie przedstawione tu ustalenia wynikają ze szczegółowych badań z wykorzystaniem różnych technik i metod badawczych oraz statystycznej ich interpretacji, część wynika ze zwykłych audytywnych obserwacji wymowy głosek i wyrazów, co w jakimś stopniu podważa ich wiarygodność naukową. Jednakże rzetelność i wieloletnie studia zespołu autorskiego nad fonetyką rosyjską pozwalają uznać je za miarodajne.

L.L. Kasatkin przedstawia drobiazgowy opis realizacji /j/, uwzględniając całą gamę kontekstów, pozycji i parametrów, z którego wynika niezwykle złożony obraz realizacji tego fonemu, niesprowadzany do rozróżnienia głoski [j] o cechach konsonantycznych i glide'u [j̥]. W grę wchodzi zanik tego segmentu w pozycji nagłosowej przed nieakcentowanymi realizacjami fonemów /a/, /e/ i /i/ w odróżnieniu od pozycji przed [u], przy czym sytuacja bywa różna w zależności od dystansu do sylaby akcentowanej i od palatalnego nacechowania następującej spółgłoski (przed miękką zanik [j̥] jest bardziej prawdopodobny), od typu słowotwórczego wyrazu itp. czynników. Zanik [j̥] dotyczy wielu kontekstów, zwłaszcza pozycji interwokalicznych przed nieakcentowaną samogłoską, lecz także przed akcentowaną (np. przy zapisie litery *e* nie tylko w wyrazach obcych typu *проѐкт*, ale np. w *воѐнный*), jak również przed spółgłoskami miękkimi w wyrazach częstotliwych i długich (np. *действительно*), w odróżnieniu od rzadkich i krótkich (np. *кле́йми́ть*), gdzie nawet można spotkać wymowę [j]. Interesujący jest zanik glide'u po spółgłoskach (np. *запе́чье, колду́нья, помо́щью*) z możliwością jednoczesnego wzdłużenia segmentu konsonantycznego, co przypomina realizację takich ciągów fonicznych w języku białoruskim i ukraińskim. Niektóre przypadki

⁴ М.Л. Каленчук, Л.Л. Касаткин, Р.Ф. Касаткина, *Большой орфоэпический словарь русского языка. Литературное произношение и ударение начала XXI века: норма и её варианты*, под ред. Л.Л. Касаткина, Москва: «Аст-Пресс», 2012.

zaniku są wyjaśniane wymową niestaranną lub szybką (ros. *беглая речь*), np. po [y] i [i] w wygłosie (np. *змиѣ, старѣѣ, добѣѣ*). Skądinąd jednak wiadomo, że w wygłosie w szczególnym stylu wymowy dochodzi również do ubezdźwięcznienia [i] i pojawienia się głoski [ç]. Tej informacji w omawianym tomie zabrakło. Wśród realizacji /j/ odnotowana została możliwość wymowy [i] w sylabie wygłosowej przed twardą spółgłoską sonorną (np. *файл, бассейн*). Na marginesie takiej wymowy jednak powstaje pominięte w tomie pytanie o sylabifikację takich tworów.

R.F. Kasatkina uzupełniła ten obraz o obserwacje na temat [j] w pozycji przed [i], zamieszczając również szkic historyczny, z którego wynika, że przed nagłosowym [i] jotacja była powszechna w XVIII i jeszcze w XIX wieku, po czym nastąpił zanik glide'u w większości pozycji, z opcjonalnym zachowaniem w spójniku *и* i w formach zaimków *их, им* itp. Odmianą tej protezy może być zwarenie krtaniowe. Zanikowi glide'u w wymowie kulturalnej sprzyjał rozwój „ikania” – wymowy [i] jako realizacji różnych fonemów w pozycji nieakcentowanej, m.in. wywodzących się z sekwencji typu /je/. Ten proces zaczyna obejmować również nagłosowe sylaby akcentowane (np. *но ёлу*) i sporadycznie występuje przed [u] (*юбилѣѣ*), które w innych kontekstach na ogół powstrzymuje zanik [j]. Istotnym w takich sytuacjach jest przesunięcie artykulacyjne rosyjskich samogłosek do przodu, w związku z czym zanik [j] lub [i] tak czy inaczej zachodzi przed samogłoską przednią.

Z kwestią różnych odmian [j] w języku rosyjskim wiąże się sprawa wyróżnienia tej głoski jako odrębnego segmentu w ciągach fonicznych i odróżnienia jej od fazy [i] pojawiającej się na styku samogłosek i spółgłosek miękkich, co wywołuje dyftongizację takich przebiegów i zbieżność z sekwencjami z [j]. Problem ten podjęła Je.L. Arziani, która opracowała metodykę cyfrowych badań instrumentalnych pozwalających porównać ze sobą przebiegi akustyczne wyrazów różniących się brakiem lub obecnością [j] w kontekstach palatalizacyjnych (np. *гостя – гостѣя, Пѣте – пѣѣте*). Zastosowano eksperyment wydłużania i skracania czasu trwania samogłosek z [j] i bez [j] i przedstawiono je do odsłuchu 45 osobom. Dyskryminację takich sekwencji oparto na względnym czasie trwania całości i elementów składowych. Wnioski wynikające z badań pozwoliły rozstrzygnąć, w jakich przypadkach można mówić o rozgraniczeniu sekwencji z [j] i bez [j], a w jakich rozgraniczenie jest niepewne lub zgoła go brak.

Rosyjski język literacki można określić jako taki, w którym istnieją różnorakie sekwencje spółgłosek z samogłoskami uwikłane w palatalność z /j/ i bez /j/ oraz z /i/ i bez /i/. Schematycznie można to przedstawić jako przeciwstawienie ciągów: C'V : C'jV : C'ijV : C'iV (*ля – лѣя – лия – лиа*). Ostatnia struktura wywodzi się z cerkiewno-słowiańskiej tradycji wymowy pewnych wyrazów (np. *Сиѣн, диавѣл*) i wyrazów pochodzenia obcego zapisywanych przez *и* przed niejotowanymi

mi literami samogłoskowymi (np. *лиána, биоло́гия*). Można to uzupełnić jeszcze o sekwencje wywodzące się z nieakcentowanego /e/, które dzięki ikaniu znacznie poszerzają zakres sekwencji z hiatusem po [i], np. w wyrazach z częstką *не-*. Problem realizacji różnych sekwencji o strukturze C'iV różnego pochodzenia oraz innych przypadków hiatusu z fonemem /e/ (np. *сте́рео, эоли́т*) podjął L.L. Kasatkin, wyróżniając nieściągnięte sekwencje samogłosek zachowujące wymowę nieakcentowanych [e], [o] w wyrazach w zależności od pozycji, przy czym przypadki braku redukcji przypisuje pozycjom określonym jako fonetyczne, natomiast pozycje dopuszczające redukcję określa jako ortoepiczne. Rozróżnienie pozycji fonetycznych w opozycji do ortoepicznych w tomie nie znalazło, niestety, wyjaśnienia⁵. Następnie, jak zwykle w jego zwyczaju, drobiazgowo omawia warianty wymowy samogłosek w sekwencjach wokalicznych, wyróżniając szereg czynników, m.in. położenie wewnątrz morfemu i na styku przyimkowo-prefiksalnemu czy na granicy członów wyrazów złożonych. Szczególną uwagę wywołują różnorodne modyfikacje samogłosek w kontekście z [i] oraz samego [i] (np. zamiana na [i] w *материáл* itp.) i możliwość kontrakcji, której poświęca całą partię rozdziału, przytaczając jej przykłady np. w wyrazach typu *официáнт, империáлизм*. Interesujące są przykłady typu *океáнский*, w których kontrakcja prowadzi do niezwykłych sekwencji miękkiej spółgłoski tylnojęzykowej z [a]. Barię dla kontrakcji może stanowić styl wypowiedzi i frekwencja leksykalna – wyrazy rzadkie, zdaniem Kasatkina, nie dopuszczają uproszczenia sekwencji wokalicznych.

R.F. Kasatkina opisuje warianty wymowy spółgłosek drżących w języku rosyjskim, zwracając uwagę na ograniczenie ilości drgań do jednego z wyjątkiem pozycji przed spółgłoską oraz na możliwość ich szczelinowej realizacji, jak również na artykulację apikalną vs dorsalną. Zauważa również ubezdźwięcznione odmiany wygłosowego [r] w zależności od warunków intonacyjnych – występują one po spółgłoskach bezdźwięcznych przy tonacji opadającej w przeciwieństwie do tonacji rosnącej. A następnie podejmuje problem laryngalizacji segmentów w języku rosyjskim, odnotowując występowanie zwarcia krtaniowego i efektów pokrewnych (np. skrzypiącego głosu, ang. *creaky voice*) jako swoistych realizacji segmentów przed samogłoskami nagłosowymi, lecz także śródgłosowymi (zamiast [j], np. *моу́, ста́тья*), odnosząc je do kobiecego typu wymowy.

Rozdział II. omawia procesy zachodzące w podsystemach rosyjskiego języka literackiego. Specyfikę wymowy spółgłosek w zapożyczeniach przedstawia R.F. Kasatkina, pomijając, niestety, problem masowego napływu wyrazów obcych w ostatnim okresie, ze względu na to, jak twierdzi, że wpisując się do istniejących relacji fonematycznych, nie wywarły one wpływu na całość systemu. Poszerzają

⁵ Odsyłacz na s. 75 do pozycji К а с а т к и н 2007 jest zmyłkowy, taka pozycja w bibliografii nie istnieje.

jedynie relacje i możliwości realizacji alofonicznej. Wśród takich zjawisk, rzecz jasna, zwraca uwagę wymowa twardych spółgłosek przed /e/, których źródło badaczka odnosi do pożyczek francuskich z XVIII wieku i do jeszcze wcześniejszej rodzimej opozycji miękkościowej spółgłosek przed /e/ różnego pochodzenia – z /e/ i z /ě/, potwierdzonej w dialektach oraz w liturgicznym śpiewie staroobrzędowców. Do tych źródeł przydałoby się dołączenie rosyjskich formacji typu ГЭС, нэн, które – mimo iż późniejsze – poszerzyły w XX wieku możliwość występowania sekwencji twardych spółgłosek z [e] na gruncie rodzimym. Umocnieniu korelacji miękkościowej sprzyjało przejście francuskich wyrazów z miękkimi [šʹ], [žʹ] (*брошюра, жалюзи* itp.), jak też miękkość tych głosek w wyrazach rosyjskich jeszcze na początku XX wieku. Miękkość jednak z czasem zanikła, pozostając tylko jako sygnał wymowy obcej. Jednym z omawianych zagadnień jest charakter głoski [l] w pożyczkach z angielskiego, których obecna realizacja (np. Уайлд vs Уайльд) wskazuje na wahania postaci akustycznej. Wśród innych zjawisk odnotowuje wariację dźwięczności w śródgłosie pewnych wyrazów obcych, tylnojęzykowe [ŋ] przed [k], [g] w śródgłosie, a nawet przed samogłoską (*митинга*, czyli *муми*[ŋa]), co wydaje się trochę niewiarygodne wobec opinii o wymowie [ŋk] w wygłosie takich formacji (np. *митинг*). Kasatkina dostrzega afrykatę [ʒ] jako jednolitą głoskę tylko w grupach konsonantycznych (np. *имиджмейкер*), w pozycjach przed samogłoską wbrew opinii K. Bolli⁶ zaświadcza o wymowie sekwencji [dž] lub co najwyżej [žž], jednakże odnotowuje pojedyncze [č] (lub [čʹ] po [i]) na ich miejscu w wygłosie (np. *имидж*). Wniosek końcowy brzmi: rosyjski system konsonantyczny jest stabilny mimo naporu elementów obcych, zwiększa się jedynie zróżnicowanie ortoepiczne.

Analogiczne założenie metodologiczne – stabilność systemu rodzimego – przyświeca M.L. Kalenczuk omawiającej wokalizm zapożyczeń, w którym dostrzega właściwie tylko jedną osobliwość – realizację samogłosek nieakcentowanych. Chodzi przede wszystkim o wyrazy z [o], które dają się podzielić na trzy grupy: ze stałym zachowaniem [o], z redukcją i z wariacją. Wyróżnia także czynniki sprzyjające zachowaniu wymowy [o] w sylabach nieakcentowanych, m.in. stylistyczne, frekwencyjne, kontekstowe itp. By wyjaśnić zasady wymowy [o] w tych wyrazach, Kalenczuk sprawdziła je poprzez dwukrotne nagranie 90 wyrazów przez 24 młodych Rosjan. Rezultaty w większości okazały się niezgodne z zaleceniami ortoepicznymi – wymowa [o] lub redukcja często były notowane w wyrazach, dla których zalecano odwrotne realizacje. Potwierdzone zostało tylko zalecenie zachowania [o] w wyrazach słabo zasymilowanych. Powtórne badanie po 3 miesiącach przyniosło zgoła inne wyniki – u tych samych osób pojawiła

⁶ K. Bolla, *A conspectus of Russian speech sounds*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, s. 98, 144–145.

się czasem zupełnie inna wymowa. Lecz okazało się, że różnice były pozorne – wymowa [o] była sygnałem mocnej pozycji frazowej (np. [ə] w: *мне поэтессой быть стыдно* vs [o] w: *я не поэтесса, я поэт*). Obserwacje innych źródeł, np. reklam, potwierdzają tę zasadę. W konkluzji autorka optuje za możliwością wymowy nieakcentowanego [o] w znacznie większej liczbie wyrazów obcych, niż zakłada się w zaleceniach ortoepicznych. Zwraca też uwagę na utrzymywanie się [o] w niektórych nowych zapożyczeniach, np. *блокбастер*, *бодиарт*, *портфолио* itp., co, jej zdaniem, jest wyznacznikiem obcości wyrazu. Można jednak podejrzewać, że takie wyrazy są traktowane jako złożenia z ewentualnym akcentem pobocznym na członie pierwszym.

Złożenia są obiektem analizy Je.S. Skaczedubowej, która postuluje dokładniejsze studia nad nimi ze względu na właściwe językowi rosyjskiemu tendencje do analityzmu i aglutynacji oraz ze względu na możliwość traktowania pierwszych ich członów jako przymiotników nieodmiennych, co może skutkować specyficzną realizacją spółgłosek na stykach złożeni i samogłosek w pierwszych członach złożeni. W tym celu badaczka zbadała 380 wyrazów złożonych występujących w nagranych przez 80 speakerów zdaniach o zmiennych kontekstach. Przy analizie wyników uwzględnione zostały różnorakie czynniki językowe (m.in. prominencja akcentowa, akcent poboczny itp.) oraz socjolingwistyczne. Interesujące są przykłady zachowania dźwięczności spółgłosek pierwszego członu przed samogłoską i przed sonorą oraz przed [v] i [v'], a więc inaczej niż na styku międzywyrazowym. Czasem zdarza się bezdźwięczność uwarunkowana odległością od akcentu głównego (np. *хозуправление*) wywołującą akcent poboczny. Zbliżony efekt wywołuje semantyczne wyróżnienie pierwszego członu skutkujące traktowaniem go jako odrębnego wyrazu i np. zachowaniem bezdźwięczności przed następną dźwięczną (np. *збсбюджет*). Ten sam efekt może wywoływać akcent kontrastowy. Z kolei spółgłoska bezdźwięczna na początku członu drugiego przy prozodycznym nacechowaniu członu pierwszego może nie zablokować dźwięczności obstruentu w wygłosie członu pierwszego (np. *хэзкоманда*). Inne podobne przykłady (np. *недфак*) są obserwowane w wyrazach rzadkich i nie do końca zaadaptowanych. W dwuczłonowych złożeniach akcent poboczny zjawia się, jeśli między pierwszym członem a akcentem głównym są trzy sylaby, natomiast przy trzech członach złożenia wymowa bez akcentu pobocznego jest trudna, dlatego pierwszy człon przybiera status odrębnego wyrazu i jego wygłos podlega zasadom sandhi międzywyrazowego. Z czynników socjolingwistycznych wyróżnia się wiek respondentów, gdyż młodsze pokolenie ma tendencję do traktowania styków w złożeniach jak śródgłosowych. Drobiazgowo zostały potraktowane również zasady wymowy sekwencji konsonantycznych z punktu widzenia alternacji modalnych i lokalnych, z których ciekawe jest zachowanie [s] przed [č'] (*зосчин*) itp. Z innych konkluzji godne uwagi jest spostrzeżenie, że w rzadszych

wyrazach jest tendencja do konserwatywności i niezmienności składu fonetycznego pierwszego członu.

Specyficzna jest wymowa samogłosek w pierwszych członach wyrazów złożonych, np. *водораздел* może być wymawiany na 4 sposoby: z [ə] i [o] w pierwszej sylabie niezależnie od tego, jest akcent poboczny czy go nie ma. Na wymowę samogłosek pierwszego członu ma wpływ odległość od akcentu głównego, im dalej do niego, tym większa preferencja dla braku redukcji, chociaż dla młodszego pokolenia respondentów nie stanowi to przeszkody. Ciekawie kształtuje się czasem odmiennosc wymowy pokolenia średniego w porównaniu ze starszym i młodszym, np. wymowa [o] w pierwszym członie pod akcentem pobocznym. Mocnej pozycji frazowej natomiast w młodszym pokoleniu może towarzyszyć wymowa zredukowanych samogłosek (np. [ə] w: *партсобра́ние*).

M.L. Kalenczuk zajęła się fonetyką wyrazów synsemantycznych – przyimków, partykuł, spójników, które tworzą odrębny podsystem jednostek znaczących. Znajduje to odbicie również w ich właściwościach fonetycznych. Są na ogół nieakcentowane, lecz swoją samodzielność podkreślają innymi parametrami – brakiem redukcji samogłosek i asymilacji spółgłosek, jak też wyróżnieniem prozodycznym – akcentem pobocznym. Z nagrania 100 wyrażen przyimkowych przez 38 speakerów wynika znany zresztą podział przyimków na dwa typy: 1) niederywowane (pierwotne), w których samogłoski nie ulegają redukcji tylko w pozycji odległej od akcentu (np. w wyrażeniu *до похолода́ния* wymowa [o] sięga połowy wymówień, podczas gdy *до ма́мы* zaledwie w 3%), i w których spółgłoski zachowują się według zasad śródgłosowych, oraz 2) pochodne (wtórne), u których na ogół dominuje brak redukcji samogłosek i zasada fonetyki międzywyrazowej dla spółgłosek. Brakowi redukcji sprzyja również hiatus i kontekst rzadkich rzeczowników (np. [o] w: *про лотсианство*). Zwraca uwagę możliwość odstąpienia od asymilacji spółgłoskowych właściwych dla pozycji śródgłosowej, np. zachowanie sekwencji [z+ž], [s+č'] itp. (*из же́сти*), zwłaszcza u młodszego pokolenia i przy wyróżnieniu akcentowym. Pozwala to prognozować przeniesienie tego zjawiska w przyszłości również na pozycję w morfemie i przypomnieć tezę M.W. Panowa o tym, że w rozwoju języka rosyjskiego obserwuje się uproszczenie systemu wokalicznego, a konsonantyzm ulega komplikacji. Ponownie potwierdza się reguła, że akcent dodatkowy jest najbardziej prawdopodobny przy odległości co najmniej 3 sylab od akcentu oraz przy kontrastywnym i/lub emfaticznym wyróżnieniu przyimka. Zatem w cytowanym wyżej przykładzie *до похолода́ния* być może warto dostrzegać również akcent dodatkowy jako czynnik powstrzymujący redukcję. Takie dodatkowe akcenty można łatwo zauważyć w języku speakerów telewizyjnych, często notowałem to zjawisko w wyrażeniu *по приглаше́нию*.

Partykuły zachowują się w sposób zróżnicowany – albo jako odrębne wyrazy, albo morfemy w zależności od wielu różnych czynników. Np. *вот* w pozycji pro-

klitycznej zachowuje [o], w enklitycznej natomiast zachowuje się dwojako ([o] i [ə]), oddalenie od akcentu zwiększa możliwość wystąpienia [o]. Podobnie jest w przypadku partykuły *мол*. Partykuła *так* stale jest wymawiana z [ə]. Wymowa partykuł nie układa się zatem w ramy formuły A.A. Potiebni. Kalenczuk konkluduje o połowicznym ich statusie, zauważa jednak tendencję do utraty samodzielności i przekształcenia partykuł w cząstki aglutynacyjne. U spółników potwierdza się znany podział na akcentowane i nieakcentowane.

Rosyjska wymowa literacka kształtowała się stopniowo począwszy od XVI wieku na bazie gwary miejskiej Moskwy, mającej historycznie bazę północno-rosyjską z nałożeniem się na nią późniejszych cech południowych, np. akania. Sytuacja zasadniczo się nie zmieniła z przeniesieniem stolicy Rosji w XVIII wieku do Petersburga. W XIX i XX wieku niektóre cechy jako przynależność gwary starej Moskwy miały stopniowo zanikać. Lecz do całkowitej eliminacji ich nie doszło, są kontynuowane również poza Moskwą. O.W. Antonowa podejmuje próbę zbadania kilku cech określanych jako staromoskiewskie.

Występowanie nieakcentowanej końcówki [-ut] zamiast [-ət] jako cecha staromoskiewska w formach 3 os. l.mn. zostało zbadane w nagraniach 35 moskwian różnych pokoleń, a także na podstawie tekstów audycji telewizyjnych i radiowych. Wyniki są następujące: w najstarszym pokoleniu (urodzonych w latach 20–30. XX wieku) dominacja [-ut] sięga 80%, u młodych pojawia się zaledwie w 20%, przy czym częściej stara końcówka występuje w czasownikach zwrotnych. Nie została potwierdzona teza o występowaniu jej w formach kwalifikowanych jako potoczne, natomiast została w 80% sprowokowana poleceniem zakończenia ludowego przysłowia *Яйца курицы не ... (учат)*. Z obserwacji autorki wynika, że u dzieci występuje ona częściej niż u dorosłych, co wymaga ponowienia badań za jakiś czas. Wśród przyczyn obecności tej końcówki u najmłodszych badaczka przytacza m.in. tezę Je.A. Bryzgunowej o falowym (sinusoidalnym) charakterze zmian językowych.

Realizacja sekwencji kryjącej się za **чи** wywołującej kontrowersje ortoepiczne dało niezależnie od pokolenia następujący wynik: w pewnych wyrazach (*конечно, нарочно*) jest tylko [šn]; w innych (np. *булочная, сердечный, прачечная, горчичники*) są dopuszczalne obydwa warianty, lecz dominuje [šn], szczególnie w zwrotach idiomatycznych (*сердечный друг*); w niektórych obserwuje się równowaga obu typów wymowy; jak również są takie, w których [č'n] dominuje (*горничная, тряпичный*) lub jest wyłączone (*яблочный, молочный*). Zdarza się jednak wymowa [šn] nawet w najnowszych twórcach językowych (*съёмочный*).

Badania nad występowaniem [n] vs [n'] w wygłosie form dopełniacza l. mn. rzeczowników na **-ня** polegające na poleceniu utworzenia odpowiedniej formy nie przyniosły zdecydowanych rozstrzygnięć, konkurencja między nimi jest nadal aktualna; można jedynie ustalić grupy rzeczowników z preferencją twardej lub

miękkiej realizacji, jak też wyróżnić grupę z wyłącznym [n] (np. *басня, песня, сотня, сушильня*). Ciekawe są próby uniknięcia wyboru z użyciem końcówki *-ей* w kilku rzeczownikach (*двойня, тройня, лютня*) na wzór zbieżnych brzmieniowo rzeczowników mających tę końcówkę jako normatywną (*клешня*).

Twarde lub miękkie [s] w postfiksie zwrotnym przeżywało różne koleje losu. Na przełomie XIX–XX wieku zalecano twarde [s] zarówno dla postaci *-ся*, jak i *-сь*, chociaż badania XIX-wiecznej poezji rosyjskiej, w której obowiązywały wymogi dokładnego rytmu, przy przewadze twardej realizacji wskazywały na możliwość miękkiej. W imiesłowach przysłówkowych dominowała i nadal dominuje mięgkość. W XX wieku być może pod wpływem pisowni następowało zmiękczenie spółgłoski, ale nie absolutne. Pod tym względem Petersburg różnił się od Moskwy, bo miękka wymowa pojawia się tam od połowy XIX w. Badania nad poezją lat 20–30. XX wieku nie dają zdecydowanej preferencji, co świadczy o wariacji ortoepicznej. Taki stan niezdecydowania O.W. Antonowa akceptuje, wskazując na przewagę twardego [s] w formach osobowych, i miękkiego [s'] w imiesłowach w Moskwie i na lekką przewagę [s'] w Petersburgu w formach osobowych. Jako kuriozum przytacza rekomendacje ortoepiczne D.N. Uszakowa zalecające twarde [s] i zgodne z tym jego nagranie magnetofonowe dramatu *Дачники* A.P. Czechowa, podczas gdy w jego wykładzie spontanicznym dominuje [s']. Obserwacje oparte na audycjach telewizyjnych i radiowych potwierdziły stan wahań, z preferencją dla mięgkości, czasem absolutnej, np. w zakończeniach typu *-ись, -ось* jest tylko [s'], twarde [s] spotyka się tylko po [ł], lecz tam również dominuje mięgkość. W konkluzji autorka skłania się do wniosku o akceptacji pewnych elementów wymowy staromoskiewskiej z tendencją do eliminacji niektórych spośród nich (przede wszystkim twardego [s] w postfiksie zwrotnym).

Podsumowując omówienie rozdziałów dotyczących zmian w wymowie literackiej i stwierdzając ich wysoką w większości przypadków wartość naukową ze względu na nowatorstwo teoretyczne lub na podjęte problemy, można by zgłosić postulat uwzględnienia jeszcze innych zjawisk podlegających w języku literackim modyfikacjom i/lub wymagających wyjaśnień co do ich kształtu w chwili obecnej. Jednym z nich jest wspomniane pominięcie problemu sylabotwórczości spółgłoskowej w wyniku kompresji wyrazów i redukcji samogłosek nieakcentowanych, innym jest brak informacji o pewnych procesach, które były obiektem analizy półwieku temu⁷: wymowa [ž':]/[ž:] w wyrazach typu *уезжать, вожди*, realizacja nieakcentowanych samogłosek w wygłosie w zależności od formy gramatycznej i oznaczenia literowego, przede wszystkim za pomocą litery *е*, i zapewne jeszcze inne, z których ważności autorzy omawianego tomu zapewne zdają

⁷ Развитие фонетики... 1968; Фонетика современного русского литературного языка...

sobie sprawę bardziej niż piszący te słowa. Oby na takie opracowanie nie trzeba było czekać kolejne półwieku.

Problematyka dialektologiczna zajmuje w tomie ok. 1/3 objętości (s. 225–371) i prezentuje nowe opisy niektórych gwar skoncentrowane na dokonanych lub zachodzących w nich zmianach oraz na kwestiach wokalizmu nieakcentowanego (czyli „akania” i „jakania”) ze szczególnym uwzględnieniem genezy tego zjawiska oraz jego różnorodnych odmian i transformacji. Celem badań prowadzonych w Instytucie od 90. lat XX wieku pod kierunkiem L.L. Kasatkina była przede wszystkim weryfikacja dotychczasowych obserwacji dialektologicznych prowadzonych uprzednio czasem na zasadzie „usłyszenia” i to z trzeciej ręki. Za podstawowy sposób gromadzenia materiału uznał on wyłącznie nagrania magnetofonowe i/lub cyfrowe umożliwiające nie tylko odsłuch, lecz także badania instrumentalne. Stąd też często są to obserwacje i badania nowe i odkrywcze, które są udziałem całego zespołu badaczy.

R.F. Kasatkina przedstawiła wyniki nowych obserwacji nad wokalizmem 1. sylaby przedakcentowej w wyspowej gwarze wsi Leka (obwód moskiewski) mającej pod akcentem 7 fonemów samogłoskowych, czyli rozróżniającej dwa fonemy typu [e] (/e/ i /ě/) i typu [o] (/o/ i /ω/). Odnotowała pojawienie się jakania lub wymowy obniżonego [e] skłonnego do [a] obok tradycyjnego dla tej gwary jekania, które nadal stanowi 70% wszystkich przypadków wymowy samogłosek nieakcentowanych po spółgłoskach miękkich. Niespodzianką okazało się niedostrzegane wcześniej akanie dysymilacyjne, czyli wymowa [ə] zamiast [a] przed niską samogłoską akcentowaną. Ciekawa jest też wynikająca z tych badań teza (potwierdzona przez innych badaczy), że archaiczne akanie dysymilacyjne utrzymuje się dłużej, niż analogiczny typ jakania. Wcześniej takie akanie nie było uważane ze względu na to, że dystans między [ə] a [a] jest mniejszy, niż między [æ], [e] i [i] stanowiącymi istotę różnych odmian jakania.

L.L. Kasatkin opisując specyfikę wokalizmu północno-rosyjskich gwar wołogdzkich gminy Słoboda w rejonie charowskim, zwraca uwagę przede wszystkim na fonematyczne rozróżnienie dwóch typów [o] – /ɔ/ i /ω/. Wyjaśnia on genezę tej opozycji i jej dzieje w języku rosyjskim oraz daje rejestr morfemów (rdzeni, końcówek, sufiksów i prefiksów), w których odnotował w tych gwarach odmienne realizacje /ɔ/ i /ω/ i to wbrew rozpowszechnionym opiniom nie tylko w sylabach akcentowanych. Zauważył również przykłady wymiennego występowania tych fonemów w pewnych wyrazach (np. partykułę *vom* z /ɔ/ i z /ω/). Nieakcentowane /ω/ jest zachowane w mocnych pozycjach frazowych w tych morfemach, w których pod akcentem występują [ūō] lub [o] właściwe dla /ω/, np. *cmádo*, *водо́у* itp. W sposób analogiczny zjawia się /ɔ/ w sylabach nieakcentowanych – w morfemach, gdzie również pod akcentem występują alofony tego fonemu (np. *во́лков*, *о́на*, *поро́сята*, *ле́том* i in.). Godne odnotowania jest także „hiperpoprawne” [o]

zamiast [a] w sylabie akcentowanej oraz [ə] jako rezultat redukcji samogłosek w 2. i 3. sylabie przed akcentem oraz w sylabach poakcentowych, sporadycznie też w 1. przedakcentowej. Tak zwane niepełnie akanie częściej dotyczy alofonów /ə/, niż /ω/, co sugeruje, iż redukcja objęła najpierw [a] i [ə], a dopiero potem nieakcentowane alofony /ω/. Rozważania są poparte obszernym materiałem faktograficznym, logicznie i porządnie pogrupowanym oraz we właściwy sposób skomentowanym, co zawsze wyróżnia prace tego wybitnego badacza dialektów rosyjskich.

W konsonantyzmie tej gwary najbardziej interesujący jest brak korelacji miękkościowej – w wygłosie mogą być wyłącznie spółgłoski twarde, natomiast w śródgłosie dla wyjaśnienia zdarzających się miękkich lub półmiękkich ich realizacji postuluje się dwa szeregi samogłosek: przednie (wywierające palatalizujący wpływ na spółgłoski) i nieprzednie (niewpływające w sposób zasadniczy na spółgłoski). Ta sytuacja, znana również z innych dialektów rosyjskich, pozwala Kasatkinowi wysunąć hipotezę, że zanik jerów nie musiał skutkować rozwojem spółgłoskowej korelacji miękkościowej – w części gwar, głównie północnych, miękki jer wygłosowy palatalizował poprzedzające spółgłoski, jednak po jego zaniku nie utrzymały one miękkości, a jednocześnie została utrzymana korelacja dwu szeregów samogłosek. Kasatkin rozważa przy tym charakter rosyjskiej twardości, która na ogół łączy się z welaryzacyjnym układem języka w jamie ustnej, lecz jego zdaniem nie jest to konieczne. Brak welaryzacji w gwarach północnych wywołuje efekt niepełnej twardości, która może być interpretowana jako półmiękkość. Półmiękkość można traktować dwojako – jako odmianę miękkości (jeśli przy braku welaryzacji obserwuje się nieznaczne przesunięcie języka do góry i do przodu) albo jako odmianę twardości (jeśli występuje tylko brak welaryzacji). Dla analizowanych gwar Kasatkin przyjmuje drugie rozwiązanie i dokonuje szczegółowego opisu wymowy spółgłosek w omawianej gwarze, odnotowując m.in. przypadki miękkiej lub półmiękkiej wymowy [š], [ž], zwłaszcza w sąsiedztwie z [i], oraz odpowiedniego przesunięcia samogłosek. Ciekawe są sporadyczne przypadki geminacji tych głosek z rozbieżnym nacechowaniem obu części składowych (np. [ž žʲ] w *рожженицки*).

Innym interesującym zjawiskiem jest rozwój korelacji dźwięcznościowej, która zdaniem rosyjskiego dialektologa wywodzi się z korelacji opartej na zróżnicowaniu napięcia artykulacyjnego. Opisany dialekt daje świadectwo stanu przejściowego. Wyraża się to w lenicji artykulacyjnej tzw. spółgłosek słabych będących odpowiednikami dźwięcznych w innych gwarach, a efektem jest słabe zwanie lub jego brak u okluzywów i szersza szczelina u frykatywnych: zwarte są zastępowane szczelinowymi, a szczelinowe stają się glide'ami. Ma to przejawiać się w wymowie sekwencji spółgłoskowych, w których pierwszy segment jest realizowany jako napięty i/lub dłuższy, drugi zaś jako słaby i/lub krótszy,

lub też w swoistych protezach konsonantycznych przed sekwencją (np. [fst] w: *старук*). Korelacja ta sporadycznie nie jest neutralizowana, co też zdaniem autora przemawia za hipotezą o pierwotnym charakterze opozycji napięta (mocna) vs nienapięta (słaba). Odnotowuje również wzdłużenie wygłosowych spółgłosek i występowanie implozywnych odmian okluzywów. Wszystkie spółgłoski są szczegółowo zanalizowane i zilustrowane licznymi przykładami. Niemal każdy fonem konsonantyczny, za którego wariant podstawowy Kasatkin uważa głoskę etymologiczną, podlega wielu krzyżującym się i neutralizującym nawzajem modyfikacjom. Dla przykładu – [ɹ] może realizować /r/, jak i /b/ oraz /ʃ/, nawet jeśli są to realizacje sporadyczne, natomiast [w] może reprezentować zarówno fonem /v/, jak i /ʃ/ czy /b/. Prawie każda spółgłoska może być osłabiana i realizowana regularnie jako glide lub hiatus, sporadycznie jest wzmacniane /j/, realizowane jako [gʷ] (np. [gʷemʲu] – *емь*, [sʷemgʷi] – *семь*). W gwarze dokonuje się transformacja systemu konsonantycznego pod wpływem wymowy literackiej w kierunku implementacji korelacji miękkościowej, toteż niektóre archaiczne relacje, np. nieskorelowanie [v] i [f], w młodszej odmianie systemu są już eliminowane.

R.F. Kasatkina zajęła się pewnymi „egzotycznymi” realizacjami spółgłosek w gwarach rosyjskich, przede wszystkim specyficzną artykulacją głosek o innej proveniencji. Na północy odnotowano bowiem wymowę drżących [r] typu *flap* lub *tap* – ([ɹ] znanych z amerykańskiej angielszczyzny) zamiast lateralnych [ʃ] czy [lʲ] (np. *в рѳтках* zam. *в лѳдках*), na południu ma to miejsce zamiast [lʲ] (*бринаѳв* – *блинов*), co badaczka tłumaczy wariantową apikalno-dziąsłową artykulacją głosek lateralnych i skróceniem zwarcia, dającym taki sam efekt jak drganie. Ten mechanizm można upatrywać również w powszechnie znanych pomyłkach typu *колидор* (*коридор*) czy *дилѳктор* (*директор*). Odnotowuje też przypadki występowania głosek *flap* lub *tap* zamiast [t], [tʲ], [d], [dʲ] (*сварьба* – *свадьба*, [pəlɔsʲajɪ] – *полосатье*).

Cały blok artykułów poświęcony wokalizmowi nieakcentowanemu (czyli akaniu i jakaniu) koncentruje się na istocie i genezie tego zjawiska. Przedstawione są trzy uzupełniające się nawzajem wyjaśnienia jego pochodzenia. L.L. Kasatkin w tekście⁸, zawierającym obfitą dokumentację faktograficzną z różnych dialektów rosyjskich oraz różnorodne rozważania i refleksje teoretyczne, daje systematyczny wykład na temat dziejów terminu „akanie” i/lub „jakanie” i istoty tego zjawiska, proponując ostatecznie definicję, że akaniem w szerokim sensie jest nierozróżnianie wszystkich niewysokich fonemów samogłoskowych (/e/, /o/, /a/) w sylabach nieakcentowanych po spółgłoskach twardych i miękkich, natomiast w sensie wąskim jest to nierozróżnianie tych fonemów po spółgłoskach twardych i zlewania

⁸ Skrócona i nieco zmodyfikowana wersja tego rozdziału została opublikowana w polskim przedkładzie na łamach „Slavii Orientalis” (roč. 67 (2013), zes. 3, s. 421–447).

się ich w pewnych pozycjach w głosce [a]. Mechanizm tego zjawiska upatruje on w osłabieniu nieakcentowanych samogłosek i ich neutralizacji w południowych gwarach na zachodzie, przy czym [a] najpierw zlało się z szerokim [ɔ], potem do nich dołączyły alofony fonemu /ɔ/ podwyższonego stopnia rozwarcia. Świadcstwem tego osłabienia jest zlewanie się /e/ z /ě/ oraz /o/ z /ɔ/ najpierw w sylabach nieakcentowanych. Mechanizm dysymilacyjnego akania, czyli występowania [a] przed akcentowanymi samogłoskami innymi niż [a], a przed akcentowanym [a] samogłoski skróconej [ə] upatruje w strukturze rytmicznej gwar z takim typem akania, mianowicie w następowaniu po sobie sylab krótkich i długich. Pojawienie się akania mocnego natomiast wiąże ze zmianą rytmicznej struktury wyrazu we wschodnich gwarach – z kształtowaniem się mocnego centrum akcentowego obejmującego sylabę akcentowaną i pierwszą przed akcentem oraz słabych sylab pozostałych stanowiących peryferia wyrazu. Prawdopodobnie odbywało się to pod wpływem obcojęzycznym – taki model rytmiczny cechuje np. język tatarski, z którym rosyjski nawiązał kontakt właśnie w okresie kształtowania się akania.

Po spółgłoskach miękkich natomiast rezultatem neutralizacji samogłosek niewysokich, zdaniem Kasatkina, również było [a], które skracało się przed sylabą z długą samogłoską (czyli przed [a]), a czasem nawet przed średnimi obniżonymi [e] i [ɔ] i skutkowało wymową [e]. Etap ten poświadczają zabytki XVI–XVII wieku. Następnie w wielu dialektach i w języku literackim dokonana się zmiana [e] na [i], prowadząc do powstania ikania. Wymowa [i] w tej pozycji jest bowiem konsekwencją właściwości artykulacyjnych dominującej w takiej sylabie spółgłoski spalatalizowanej. Wystąpienie [e] przed akcentowanymi samogłoskami niewysokimi Kasatkin skłonny jest tłumaczyć nie dysymilacją, jak się powszechnie sądzi, lecz asymilacją do samogłoski akcentowanej. Współczesne badania gwar rosyjskich, m.in. gwar przejściowych – rozróżniających pierwotnie nieakcentowane samogłoski [o], [a] i [e] i przekształcających się na akające (np. gwara gdowska) – wskazują właśnie na zasadę asymilacji jako przyczynę zlewania się samogłosek nieakcentowanych. Tak więc jakanie mocne Kasatkin uważa za źródło wszelkich typów wokalizmu nieakcentowanego po spółgłoskach miękkich, natomiast jego dalsze modyfikacje są wynikiem różnie przebiegających procesów asymilacyjnych przed akcentowanymi głoskami średnimi [e] i [o].

Swoją interpretację rozwoju jakania dysymilacyjnego przedstawił D.M. Sawinow, który powołując się na L.L. Kasatkina, proponuje zmianę paradygmatu interpretacyjnego tego typu wokalizmu: zamiast opozycji „[a] vs nie-[a]” dla jego wyjaśnienia należy zwrócić się ku opozycji „[i] vs nie-[i]”, która jest normalnym etapem rozwoju, najbardziej wyraziście bowiem wskazuje kierunek unifikacji samogłosek nieakcentowanych. Jest ona również wyznacznikiem najbardziej uniwersalnej tendencji do dyspersji – samogłoski dążą do zajęcia najbardziej odległych punktów przestrzeni wokalicznej, co sprzyja ich bardziej wyrazistemu

rozdzieleniu. Poza tym zgłasza postulat uwzględniania przy badaniu wokalizmu nieakcentowanego całego kompleksu zjawisk językowych oraz wsparcia obserwacji audytywnych badaniami instrumentalnymi. Jakanie zwane zazwyczaj dysymilacyjnym jest powiązane z 7-fonemowym wokalizmem w sylabie akcentowanej, czyli z rozróżnieniem dwu szeregów samogłosek średnich – /o/ i /ě/ oraz /o/ i /e/ różniących się realizacją (m.in. archaiczną dyftongiczną lub/i nowszą monoftongiczną) i zróżnicowanym usytuowaniem na trójkącie wokalicznym w poszczególnych typach gwar. Sawinow wyróżnia aż 5 schematów wokalicznych o takiej strukturze, dodając szósty bez opozycji /e/ – /ě/, lecz z zachowaniem przeciwstawienia /o/ – /o/. Rozważania i obserwacje pewnych typów jakania prowadzą go do wniosku zbieżnego z tezą Kasatkina o asymilacji (a nie dysymilacji) jako zasadzie jakania tradycyjnie nazywanego dysymilacyjnym. Ostateczna postać była efektem kształtowania się rytmicznej struktury słowa – wyodrębnienia centrum prozodycznego i kompensacyjnej zależności iloczynowej między jego samogłoskami, co doprowadziło do przebudowy całego systemu wokalicznego w gwarach południowo-rosyjskich. System ten stabilizował się dzięki rozróżnieniu długości samogłosek akcentowanych i przedakcentowych. Im dłuższa samogłoska akcentowana, tym krótsze samogłoski 1. sylaby przedakcentowej, których charakter z czasem zaczął ulegać zróżnicowaniu, dzięki czemu powstały dwa typy głosek w tej pozycji: [a] przed wysokimi i średnio-wysokimi vs nie-[a] przed średnimi i niewysokimi. Zmiana w realizacji nie-[a] po spółgłoskach miękkich zaowocowała zerwaniem równoległego rozwoju akania i jakania. Jakanie poszło drogą odmienną – zaczęła się bowiem liczyć zależność od kontekstu konsonantycznego zarówno poprzedzającego samogłoskę nieakcentowaną, jak i następującego po niej, i pierwotna opozycja uległa przekształceniu w przeciwstawienie „[i] vs nie-[i]”, która w zależności od rytmicznej struktury wyrazu daje różne efekty. Zachowanie zasady dysymilacji iloczynowej między sylabą akcentowaną a 1. przedakcentową prowadzi do fonologizacji tej opozycji (jkanie obojańskie). Te relacje są również uwikłane w zjawiska morfonologiczne i leksykalne.

W konkluzji Sawinow stwierdza, że ewolucja archaicznych typów wokalizmu nieakcentowanego jest skomplikowana. W jej toku ulega zmianie system zależności głoski nieakcentowanej od akcentowanych samogłosek: pierwotna zależność kwantytatywna jest zastępowana przez zależność od konkretnego fonemu. Głoska przedakcentowa zaczyna zależeć od pozycji przed określonym fonemem, a następnie wiąże się z określonym wyrazem lub kategorią gramatyczną, jak w niektórych typach jakania. Stąd wynika wyodrębnienie trzech etapów rozwoju wokalizmu nieakcentowanego: „od regularnej wariacji alofonów uwarunkowanych fonetyczną zasadą alternacji pozycyjnej, poprzez fonologizację do morfonologizacji, do wzmocnienia roli wyrazów i form na funkcjonowanie tych systemów” (s. 336).

S.W. Djaczenko również wychodzi od tezy o dysymilacyjnej kompensacji samogłosek akcentowanych i nieakcentowanych jako mechanizmie kształtowania archaicznych systemów dysymilacyjnych i o równoległości akania i jakania. Lecz typów jakania jest więcej, gdyż „wokalizm po spółgłoskach twardych i miękkich rozwijał się według różnych modeli” (s. 337). Toteż za cel swego opracowania badaczka uznała ustalenie momentu zerwania więzi między rozwojem wokalizmu nieakcentowanego po spółgłoskach twardych i miękkich, biorąc za podstawę gwarę wsi Wierietje w obw. woroneskim. Szczegółowo analizując różne typy jakania dysymilacyjnego w konfrontacji z wnikliwą interpretacją materiału gwary, Djaczenko dochodzi do następujących wniosków. Odejście od 7-fonemowego wokalizmu skutkuje szybkim zastępowaniem głoski [a] przez [i] po miękkich spółgłoskach, podczas gdy po twardych spółgłoskach krótkie [ə] lub inna zredukowana samogłoska nie wypiera [a]. Zatem archaiczna zasada dysymilacji znacznie częściej jest utrzymywana po twardych spółgłoskach, niż po miękkich. W archaicznym akaniu naturalna jest wymiana [ə] : [a]. Obie głoski realizują tylko fonemy niewysokie /o/, /ω/ i /a/. Wybór głoski zależy od relacji iloczynowych (przed długą krótka i odwrotnie). Jest to model rytmiczny polegający na falowaniu sekwencji sylab krótkich i długich. Zasada dysymilacji tu pozostaje, lecz dotyczy iloczasu, a nie typów samogłosek. Samogłoski [ə] i [a] są alternantami tego samego typu głoskowego. W odróżnieniu od tego pewne typy jakania archaicznego (np. obojańskie) zakładają alternację [i] : [a], do której włącza się także fonem /i/, realizowany czasem jako [a] w 1. sylabie przed akcentem. Tym samym opozycja zaczyna przybierać charakter kategorialny – fonologiczny. Dlatego akanie dysymilacyjne utrzymuje się lepiej, niż taki sam typ jakania. Stabilność akania dysymilacyjnego wynika także z tego, że dystans między [ə] a [a] w porównaniu z [i] – [a] jest mniejszy. Badaczka przytacza jeszcze jeden argument – jakanie jest cechą odrażającą dla ucha nawykłego do ruszczyzny kulturalnej. Mimo iż [ə] reprezentuje /a/, /o/, /ω/ w odróżnieniu od jego odpowiednika [i] po miękkich, akanie archaiczne może być modelem fonologicznym, swoistym „stereotypem wymowy”, przy którym samogłoska przedakcentowa nie zależy od cech akustycznych samogłoski akcentowanej.

Nieco niejasny jest powód kwalifikacji jakania jako cechy odrażającej (*одиозная черта*). Analiza fonetyczna dialektów rosyjskich w tomie miała na celu wykrycie wewnętrznych przesłanek dokonujących się zmian. Natomiast zmiany pod wpływem normy literackiej są zewnętrzne. Wypadałoby więc w sposób odpowiedni potraktować ten argument. Tekst S.W. Djaczenko zawiera obszerny materiał faktograficzny, w tym również ilustracje przebiegów akustycznych głosek, których numeracja w tekście i pod rysunkami jest, niestety, rozbieżna.

Badania akustyczne S.W. Kodzasowa i Je.G. Szczygiel nad spółgłoskami szczelinowymi w pozycjach interwokalicznych wynikają z postulatu S.E.C. Oehmana, by

w badaniach akustycznych wyodrębnić dwa kanały – segmentalny i prozodyczny. Badania uwzględniały intensywność, dynamikę i czas trwania szumu w strukturze akustycznej głosek oraz przejścia wokaliczne między nimi a samogłoskami. Pozwalają one stwierdzić istnienie znacznej różnorodności przebiegów akustycznych głosek w tych samych kontekstach i potwierdzają tezę o możliwości niepokrywania się lub nawet zacierania granic między spółgłoskami a samogłoskami. Ciekawe jest ustalenie zakresu udźwięczniania spółgłosek bezdźwięcznych. Spośród spółgłosek szczelinowych, wykazujących sporą wspólnotę przebiegów akustycznych świadczących o nich jako o jednej klasie, wyróżniają się [v] i [v'] znacznym stopniem wokalizacji i nawet skłonnością do glide'yzacji. Potwierdza to znaną tezę o ich pokrewieństwie akustycznym z sonornymi w języku rosyjskim. Natomiast badania scenariuszy akustycznych spółgłosek sonornych wykazały znaczne ich zróżnicowanie, zmuszające do odrębnych studiów każdej głoski. Potwierdzona została płynność przejść wokalicznych z samogłoskami dla [t] i [t'], przynajmniej z jednej strony. Zdarza się jednak ich konsonantyzacja zakłócająca płynność i swoiste rozczłonkowanie przebiegu akustycznego. Dominująca artykulacja [r] ma jedno drganie, zdarza się jednak [r] o dwu wibracjach. Spółgłoski nosowe mogą mieć przebiegi wyraźnie zwokalizowane, jak i skonsonantyzowane. Przebiegi [j] pozwalają wyróżnić trzy typy realizacji: odbiegającą od otoczenia wokalicznego załamaniem formant, glide'ową i niemającą cech segmentu. Koreponduje to w dużym stopniu z obserwacjami L.L. Kasatkina w rozdz. I o realizacjach tego fonemu w pozycjach interwokalicznych.

W sumie więc można stwierdzić, że omawiany tom porusza bardzo różnorodną problematykę, prezentując wysoki poziom naukowy analizy i interpretacji fonii rosyjskiego języka literackiego i dialektów oraz koncentrując uwagę na poszukiwaniu „ojców” i „dzieci”, czyli zmian. Te poszukiwania nie mogły być zrealizowane w pełnym zakresie przy każdym omawianym zjawisku. Przykładem tego są scenariusze akustyczne głosek. Innowacją na gruncie rosyjskim jest postulat uwzględnienia prozodycznych pozycji realizacji głosek przynoszący, jak widać z niniejszego omówienia, wiele pożytku w wyjaśnianiu tych lub innych realizacji głosek, zwłaszcza wariantów fonicznych jednostek znaczących – wyrazów. Przez to warianty zyskują status nie przypadku, lecz uwarunkowania pozycyjnego. Jednakże efekty innych badań, m.in. scenariuszy akustycznych, zwielokrotniają różnorodność konkretnych realizacji, nie dając na razie możliwości uzasadnienia jakimiś warunkami, a nawet wymuszając bardzo istotną dla studiów fonetycznych, ukierunkowanych na jak największą dokładność i szczegółowość analizy, tezę o probabilistycznym charakterze artykulacji głosek i ciągów fonicznych oraz nieprzewidywalności ich realizacji.

Efekty studiów dialektologicznych w tomie mają sporą wartość metodologiczną, gdyż przynoszą zmianę paradygmatu wyjaśniającego istotę i genezę akania

i jakania, wiążąc ją w pewnych gwarach ze zróżnicowaniem struktury rytmicznej wyrazu i odchodzeniem od niej (być może pod wpływem obcym), a w zasadzie asymilacji upatrując źródła zarówno akania, jak i jakania, nawet znanego jako dysymilacyjne. Równie perspektywiczne dla metodologii badań nad jakaniem wydaje się wysunięcie na pierwszy plan opozycji „[i] vs nie-[i]” w sylabach przedakcentowych.

W całości monografia prezentuje się jako zbiór stojących na dobrym poziomie, czasem wybitnych studiów nad współczesną fonetyką rosyjską w procesie jej ciągłego, zmiennego i wcale nie ostatecznego, jak można sądzić z niektórych wyników badań, kształtowania się. Należy oczekiwać kontynuacji prezentującej inne aspekty rozwojowe fonetyki rosyjskiej oraz inne postulaty i rozwiązania metodologiczne.

Stefan Grzybowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń